

A PROPÓSITO DA SANTA COMPAÑA NA ILLA DE ONS

Por: Francisco Calo Lourido

Hai agora 41 anos que Alonso Romero, un dos primeiros investigadores que traballaron na illa de Ons, sendo por eso homenaxeado no anterior número de *Aunios*, publicou un artigo sobre a Santa Compañía nesta illa e na de Sálvora. Segundo os seus informantes, esta procesión premonitoria de mortes viña sempre desde Noalla ata o Centulo e remataba no cemiterio ou, noutra versión, ía directamente ata o prado da Paduada. Considerando o autor que a procedencia sempre era a mesma, tentou procurar a razón no universo simbólico céltico, por el tan ben coñecido e querido, o que non lle impediu, por rigor científico, rematar dicindo que tal vez esta relación Ons-Noalla “se deba a la circunstancia de que de este lugar procedían muchas de las familias que se trasladaron en diversas épocas a vivir en Ons, y que esta vinculación se deba a una asimilación geográfica al punto de origen del pueblo sin relación ninguna con la hipótesis anterior” (Alonso, 1981: 304). Eu coido que, efectivamente, o percorrido da Santa Compañía está a indicar precisamente isto: a conexión parroquial entre Noalla e Ons.

Celestino Pardellas, que dedicou a esta procesión nocturna tres artigos (*Aunios*, nº 2, 3 e 5), deixou apuntado que “A Compañía vive e vén de Noalla” e, entre os posibles motivos para sinalar esa freguesía, comenta que, cando se fai o poboamento de Ons de 1810, “as últimas familias en incorporarse á chamada da Illa foron precisamente do Salnés” e os agora illáns “Durante máis de 100 anos mantiveron coa parroquia de Noalla relacións comerciais [...], relixiosas [...] e pesqueiras” (Pardellas, 2001: 42). Lembremos que a mediados do século XVIII non había moradores en Ons (Calo, 2005), polo que esta procesión de defuntos ten, necesariamente, que ser aquí unha creación posterior, mais forxada, en dúas ou tres décadas, antes de que pasase a pertencer, administrativamente, a Bueu e, eclesiasticamente, á freguesía de Beluso deste municipio. Na división municipal de 1836, as illas de Ons e Onza quedaron sen adscribir a ningún concello. Ao ano seguinte, o alcalde de Sanxenxo elaborou o padrón dos habitantes de Ons e a Deputación de Pontevedra engadiu as illas a ese concello. En 1842, os colonos solicitaron a segregación de Sanxenxo e a incorporación a Bueu, “pois case todos eran fregueses da parroquia de Beluso”. Isto non prosperou, pero dous anos despois, en 1844, asinando unha petición semellante o Marqués de Valladares, propietario da illa, unha Real Orde adscribe Ons e Onza a Bueu, figurando Ons como parroquia (non para a autoridade eclesiástica, que, aínda hoxe, a segue considerando un anexo de Santa María de Beluso) co nome de San Xoaquín de Ons (Fariña, 1993: 210).

Semella evidente que esta Santa Compañía que vai a Ons desde Noalla non puido ser creación destes xa máis numerosos veciños procedentes de Beluso, senón que debeu de nacer cando os poboadores de Noalla, porque fosen máis numerosos que os procedentes do Barbanza e do Morrazo ou por serenos introdutores na illa da visión da Santa Compañía, conseguiron que, ata hoxe, se siga a falar do itinerario desta procesión de fantasmas desde a zona da Lanzada a Ons. Pescando uns mari-

A Illa de Ons dende Punta Faxilda, Noalla

ñeiros desta illa preto da de Sálvora, viron a Compañía e, rapidamente, velearon cara a Ons, porque “Sabían, polos vellos de antes, que a Compañía que anda por Ribeira non se achega á nosa Illa” (Pardellas, 2001: 42).

En Galicia, o mesmo que acontece no Entre-Douro-e-Minho, non así en Tras-os-Montes ou na Meseta de Castela, a parroquia ten unha enorme importancia. Aínda hoxe, o concello ten un valor identificador moi débil, non forma parte da estrutura social galega, a diferenza do que sucede coa casa, a aldea e a freguesía. En 200 anos, moitos concellos mudaron varias veces a súa composición, perdendo ou anexionando parroquias e, conseguintemente, a súa extensión territorial variou noutras tantas disposicións administrativas. A freguesía en Galicia ten moitos séculos de antigüidade, mais non tantos como se ten dito, cando se defendía que o “Parroquial suevo” (século VI) facía referencia a parroquias. Segundo o médico e grande medievalista Rubén García Álvarez, “parece seguro que hasta la segunda mitad del siglo XI la parroquia propiamente dicha aún no había entrado en la vida rural gallega”, e cita un dos primeiros textos, neste caso de 1093, no que se fai referencia á transformación dunha igrexa rural -a de San Adrián de Vilariño, preto de Cambados- en parroquia (García, 1975: 152). En Entre-Douro-e-Minho, a parroquia “é un fenómeno estruturado nos séculos XII-XIII” (Almeida, 1981: 206). Dende aquela a hoxe tivo moito tempo para chegar a ser parte fundamental da estrutura social.

Temos, xa que logo, que a parroquia, freguesía (de *fili ecclesiae*, os fillos da igrexa —“feligreses” en castelán— que deron lugar á freguesía) ou *sub-sino*, sinónimo igualmente, na documentación, xiran toda a súa vida, desde hai oito séculos, en torno a unha igrexa concreta ou baixo o son dos seus sinos, que serven para unificar e sacralizar o territorio. É moi difícil que un lugar poida oficialmente mudar de freguesía, non sendo que, polo seu emprazamento, non escoite a campá da súa igrexa e si a doutra veciña, estando de feito *sub-sino* da segunda. Esta é a razón de que moitas freguesías teñan un campanario exento, situado nun lugar máis elevado que a igrexa para se facer oír. A miña freguesía (san Vicente de Noal, en Porto do Son) ten a igrexa á beira da praia e un outeiro situado ao seu carón aínda hoxe se chama Monte do Sino, non conservando do posible campanario máis que o topónimo. Por certo, o patrón San Vicente é indicativo dunha grande antigüidade da parroquia, xa que este santo foi dos primeiros que tiveron ese rango. Ignoro a antigüidade das dúas freguesías do Grove, mais se tivese que aventurarme diría que a de san Vicente é anterior á de san Martiño; a maiores é unha freguesía de labregos, sendo a outra de mariñeiros, dedicación laboral posterior, como teño estudado noutros traballos.

Os lugares nos que o home rural fundamentaba a súa existencia eran a casa, o lugar ou aldea e a freguesía, por ese orde; e nesta última cómpre resaltar a Igrexa e o cemiterio. Decía Lisón que iso é así en vida, pero, na morte, a freguesía é a que define e identifica e, referíndose á Santa Compañía, di que “Su santo y seña, su lábaro es la parroquialidad que engloba a todos por igual” ou ben “La andariega compañía despliega una intensa sensibilidad geográfica; su anclaje es y está en la parroquia, en su horizonte ecológico y en su espacio sociocultural (Lisón, 1998: 217 e 210). Un galego nace no seo dunha parroquia e remata enterrándose nela. Nunha enquisa que se fixo no Ateneo de Madrid nos inicios do século XX, lemos que nos enterros en Vilameá (entre as varias entidades con este topónimo, o autor da introdución inclínase por San Vicente de Vilameá, municipio da Pontenova) a caixa vai precedida do estandarte e da cruz parroquial, e a comitiva segue un determinado camiño, des-

Igrexa de San Vicente de Noal.
Porto do Son

cansando e rezando responsos en lugares sinalados con cruces. Tamén nas respostas de Noia lemos que “Nas zonas rurais hai de ordinario os camiños chamados parroquiais, polos que deben ser conducidos os cadáveres” e neles hai cruces onde se rezan e cantan responsos (González et alii, 1990: 13 e 191-195). En Entre-Douro-e-Minho, estes camiños son chamados “caminhos da missa”. Barandiarán, falando do País Vasco, contounos que “La estrecha relación de la casa con la iglesia y el cementerio parroquial, en un mismo sentido místico, es confirmada por el carácter sagrado del camino que les une” e, despois de contar o desagradable sucedido nun enterro, explica: “Es que el paso del cadáver por una propiedad privada crea servidumbre según es uso y costumbre” (Barandiarán, 1985: 63-64 e nota 10). Escribín isto nun meu libro sobre os celtas e engadín que no Porto do Son e, polo que sei, en todos os lugares e vilas de Galicia “de cada casa hai tamén un camiño e unhas paradas fixas para os responsos que os que encabezan a comitiva fúnebre non ousaban atallar, por moito que chovese ou ventase”. E concluía eu con algo esencial para redondear a idea que estou a defender neste artigo, que “os mortos dunha freguesía tiñan que ter un camiño inmediato entre a casa e o cemiterio, sen pasaren por ningunha outra parroquia. Porque despois, cando o morto ande polas noites, penando na Santa Compañía, tampouco ousará traspasar os lindeiros e entrar na veciña. Estamos a ver aquí un reforzamento, unha enorme carga diacrítica de afirmación parroquial” (Calo, 2010: 297).

A vida e a morte de todos e cada un dos fregueses tiña como marco a parroquia, da que se chegou a escribir que aínda hoxe é, nos medios tradicionais, “uma comunidade de vivos e de mortos sob a égide de um campanário” (Almeida, 1986: 115). Era tanta a súa importancia nas sociedades rurais que precisaba estar sacralizada toda ela por medio de cruceiros, petos de ánimas ou capelas situadas nos seus lindeiros e nos cumios dominantes, signos cruciformes en petróglifos e lugares onde habitan ou onde se manifestan mouras e outros seres perigosos ou maléficos, etc. Amais era preciso que fose reafirmada continuamente con procesións “em redor da freguesia -os cercos com clamores- vedando-a, magicamente, à entrada de seres causadores de males e expulsando-os para além dos limites da paróquia” (Ibidem, 118). Entre as moitas e variadas manifestacións do entroido en Galicia contamos coa mascarada dos “Xenerais do Ulla”. Interésame citar a de San Simón de Ons de Cacheiras por dúas razóns: a primeira, porque se trata tamén dunha reafirmación parroquial, xa que a comitiva per-

Mascarada de San Simón de Ons de Cacheiras percorrendo a parroquia

corre todos os lugares da parroquia e, antigamente, ía casa por casa; e segundo, porque nunca sae dos límites parroquiais, agás a visita a dúas aldeas de Calo: Vilar e Solláns. Danse varias razóns para iso, pero, como apuntan os estudosos deste entroido, González e Mariño, “Conviene tener en cuenta que la parroquia de Calo tiene varios vecinos nacidos en Cacheiras...”. Ons tiña veciños nacidos en Noalla.

A Santa Compañía entra dentro desta categoría de reafirmación parroquial. Os mortos teñen os mesmos comportamentos que os vivos e nunca saen dos lindeiros parroquiais. Lembremos cando un defunto tiña que pagar unha taxa se atravesaba distintos concellos. Contoume don Xosé Filgueira que, cando se facía a autoestrada, uns veciños de Cobres foron a el queixándose de que, coa súa construción, algunha aldea se vía obrigada a levar os seus mortos ao cemiterio atravesando a parroquia veciña. Sendo don Xosé home sabido e sensible fixo en Madrid xestións para que isto non acontecesse, conseguindo desviar o trazado. Un morto non pode cruzar por outra freguesía e o mesmo acontecerá despois, cando forme parte da Santa Compañía. Esta é para min a razón única de que a Compañía que vai ata Ons proceda sempre de Noalla e que a de Ribeira, como dicían “os vellos de antes”, nunca se achegase alí.

Cruceiro de Monte Faro (Noalla) de onde din os seus veciños que parte a Santa Compañía cara a Ons, pasando primeiro pola ermida da Lanzada. Foto 2021

BIBLIOGRAFÍA.

- ALMEIDA, Carlos Alberto Ferreira de (1981): “Territorio parroquial no Entre-Douro-e-Minho. Sua sacralização”. *Nova Renascença*, Porto, pp. 202-212.
- ID. (1986): “A paróquia e o seu territorio”. *Cadernos do Noroeste. Sociedade, Espaço, Cultura. Minho, terras e gente*. Ciências Sociais. Universidade do Minho, Braga.
- ALONSO ROMERO, Fernando (1981): “Los orígenes del mito de la Santa Compañía de las islas de Ons y Sálvora”. *Cadernos de Estudios Gallegos*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto Padre Sarmiento, Tomo XXXII (96-97), Santiago de Compostela, pp. 285-306.
- BARANDIARÁN, José Miguel de (1985): *Mitología Vasca*. Editorial Txertoa, San Sebastián.
- CALO LOURIDO, Francisco (2005): “Ons, Onza, Louxo e San Xulián de Arousa no Catastro”. *Aunios*, nº 10. Asociación Cultural-Gastronómica Pineiróns, O Grove, pp. 79-84.
- ID. (2010): *Os celtas. Unha (re)visión dende Galicia*. Edicións Xerais de Galicia, Vigo.
- FARIÑA JAMARDO, Xosé (1993): *Os Concellos Galegos (Parte Especial)*. Tomo 2 (Begonte-Carnota). Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña.
- GARCÍA ÁLVAREZ, Manuel-Rubén (1975): *Galicia y los gallegos en la Alta Edad Media. Demografía 1*. Editorial Pico Sacro, Santiago de Compostela.
- GONZÁLEZ REBOREDO, Xosé Manuel et alii (1990): *Nacemento, Casamento e morte en Galicia. Respostas á enquisa do ateneo de Madrid (1901-1902)*. Consello da Cultura Galega, Santiago.
- GONZÁLEZ REBOREDO, Xosé M. e MARIÑO FERRO, Xosé R. (1987): *Entroido en Galicia*. Excma Deputación Provincial de A Coruña, A Coruña.
- LISÓN TOLOSANA, Carmelo (1998): *La Santa Compañía. Fantasías reales. Realidades fantásticas (Antropología cultural de Galicia, IV)*. Ediciones Akal S. A., Madrid.
- PARDELLAS DEBLAS, Celestino (2001): “Mitoloxía: o mito da Santa Compañía en Ons (II). «O seu hábitat»”. *Aunios*, nº 3. Asociación Cultural-Gastronómica Pineiróns, O Grove, pp. 41-43.